

G. Etényi Nóra

POLITIKA ÉS NYILVÁNOSSÁG

A hatalomgyakorlás szimbólumai és allegóriái a kora újkorban

A 16–17. század folyamán a kitáguló terek, új technikai eljárások, átalakuló gazdasági, politikai és kulturális igények, átfogó hatalmi krízisek hatására többszörös információs forradalom zajlott le,¹ melynek a kezelési technikáit és hasznosítási lehetőségeit nemcsak a hatalomgyakorlók köre, hanem a befogadó közönség is meglepően gyorsan alakította ki.

A politikai elit zárt információs csatornái, a kereskedő- és bankárcsaládok gazdasági hírhírlőzatai, a döntéshozók körében terjesztett kéziratos újságok mellett kiépült a hírek közzétételének új mechanizmusa. Az újságnyomatás a nagyvárosokban is megteremtette a hírhez jutás legális technikáit, színtereit, s megbecsült szakembereit.² A „fekete művészetből élő” kulturális elit (kiadó, újság- és könyvkereskedő, nyomdász, metsző, betűkészítő, író, költő, iskolamester, tanító, prédikátor, postamester, térképkészítő) sok vonatkozásban a humanista elit korábbi véleményformáló szerepét örökítette tovább egy sokkal szélesebb, műveltségét, identitását tekintve összetettebb közegben mozogva. Ez az elit tanította a nyomtatott hírekkel való együttélés mikéntjét, érzékelve és érzékeltetve, hogy folyamatosan növekszik a nyilvánosság politikai jelentősége.³ Bár ebben a misszióban az üzleti érdek és az olvasóközönség szélesítésének reménye szintén szerepet játszott.

Közszemlére tett plakátnagyságú röplapok közérthető jelenetei és szimbólumai megjegyezhető versekkel mutatták be a nyomtatott hírekkel való együttélés mikéntjét. Egy 1660-ban kiadott röplapon, a frankfurti vásárról érkező híráramlást megszemélyesítő, díszes ruhájú, bőségszaruval ábrázolt, vonzó nőalak a távoli területekről, Indiából vagy az Oszmán Birodalomból érkező hírek különlegességét és értékét hirdette. A kiadvány azonban távolságtartásra is intett, mert a híreket a kiadók szerkesztik, átalakítják, így a verses összegzés szerint végül a hölgynek sokan nem hisznek, s nem is talál magának férjet.⁴ Röplapokon az egyre gyorsabb és rendszeresebb híráramlás jelenségét is értelmezték a befogadó közönségnek.⁵ Egy 1679-es, a nymwegeni béke megkötését éltető röplap mérvadóan a váltott lovakon vágató hivatalos postaszolgálat⁶ hiteles

¹ Legújabbban a korábbi szakirodalommal: Bauer, Volker – Böning, Holger 2011; Arndt, Johannes – Körber, Esther-Beate 2010; Faulstich, Werner 1998; Briggs, Asa – Burke, Peter 2004; Böning, Holger 2005. R. Várkonyi Ágnes: 2012.; G. Etényi Nóra 2012: 122–143.

² Briggs, Asa – Burke, Peter 2004: 91–92.

³ Brendecke, Arndt – Markus Friedrich, Markus – Friedrich, Susanne 2008; Körber, Esther – Beathe 1998; Ukena, Peter 1977. II. 43.

⁴ „Die New Zeitung...” Paas P-2591. Harms, Wolfgang 1989: 444–445.

⁵ Schilling, Michael 1990; Harms, Wolfgang – Schilling, Michael 2008.

értesüléseit tekintette. A röplap metszete részletesen bemutatta, hogy a fontos hír miként jut el felolvasva, képekben és nyomtatványként a társadalom legszélesebb rétegeihez, városlakóktól a falusiakig, kézművesektől katonáig, férfiaktól nőig. A röplap az ördöglábú hírnököt is megjelenítette, aki nemcsak a háború rossz híreit szállította, de az ellenőrizetlen értesüléseket is.

A hatalomgyakorlók elvárásai és a befogadó közönség igényei között egyensúlyozó értelmiségiek szerepe az információkezelési technikák megújításában, a nyomtatott hírek sokoldalú hasznosításában kiemelt jelentőségű. Az újságok szerepéről kiadott kora újkori értekezésekben sajátos kettősség figyelhető meg. Gúnyos hangú politikai pamfletek ítélték el a megnövekedett hírehséget, mikor még a halkufárok, a csónakosok, kocsisok és hordárok is államügyekről beszélgetnek.⁷ A harmincéves háború propagandaáradataiban, 1620-ban megjelent röplap követendő példaként mutatta be a szántó földön dolgozó parasztembert, aki kívül marad a háttérben látható mindenféle rendű és rangú emberekkel zsúfolt szekértáborok közti politikai csatározásból.⁸ A rövid latin és német verssel közzétett, Pieter Brueghel Ikarosz bukását ábrázoló művét felidéző metszet azonban nem adott reális alternatívát a közügyektől igencsak érintett városi polgárok számára.

Számos kora újkori gyűjtemény bizonyítja, hogy a kortársak milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a legközérthetőbb nyomtatott sajtóműfajoknak.⁹ Tudós értekezések hirdették a nyomtatott hetilapok olvasásának előnyeit, az újfajta földrajzi ismeret megjelenését. Egyes traktátusok kisebb fejedelemségeknek azt ajánlották, hogy ne is tartsanak fent nagy költséggel követségeket, hiszen a hetilapok külpolitikai hírei alapján is tájékozódni lehet. Christian Weise (1642–1708) kifejezetten az egyetemi ifjúságnak javasolta az újságok olvasását, Georg Grefflingen költő 1669-ben újságkiadóként az iskolamestereknek ajánlotta a hamburgi „Nordischer Mercurius”-t, Christian Thomasius 1700-tól Lipcsében és Halléban államelméleti ismeretek tanításához vezette be az újságolvasást.¹⁰ A beérkezett hatalmas mennyiségű nyomtatott információ lehetőséget adott a hírek teaurálására és az ismeretanyag ismétlődő, mégis megújuló felhasználására.

A kéziratos újságok elit olvasói azonban a nyomtatott újsághíreket távolságtartással fogadták, mert a széles nyilvánosság számára hozzáférhető hírekkel szemben a politikai viszonyokat, udvari pozíciókat érzékeltető „bennfentes” információkat tekintették fontosabbnak.¹¹

A nyilvánosság növekvő politikai súlya a nyomtatott sajtótermékek önreflexiójában is megjelent. A sajtótermékek önképe sem csak a híráradatban rejlő lehetőségeket, hanem a veszélyeket is tükrözte. Egy 1632-ben kiadott röplap az újságkészítés hatékonyan működő mechanizmusát mutatta be, jelezve, hogy a mindennapok, hétköznapok világába is beépültek a nyomtatott hetilapok, hírlevelek, „aviso”-k, „Newe Zeytung”-ok.¹² A hírek közzétételének „politikai színpadként” való megfogalmazása azt is érzékeltette, hogy az újságolvasónak, hírfogyasztónak a látható mellett a mögöttesre, a színpadok által rejtett világra is gondolni kell. Ezért került a metszeten a kiadói műhely középpontjába egy bohócsapkás vándorkomédiás, a „felfordult világot” jelképező figura, valamint egy önmaga felé forduló, saját tollazatát rendező vándormadár.

⁶ Behringer, Wolfgang 2003: 379–380.

⁷ Miller, John 1995: 395–381.; Bene Sándor 1999: 193–194.

⁸ „Currus Cursus Mundi...” Kunstsammlung Veste Coburg XIII. 443,65. Coburgi kutatásaimat DAAD-ösztöndíj segítette, ezúton is köszönöm.

⁹ Mauer, Benedikt 2000: 107–132.; Tschopp, Silvia Serena 2008: 33–78.; Künast, Hans-Jörg 2001; Meise, Helga 2008: 153–177.

¹⁰ Stieler, Kaspar 1969; Paisey, David 2010: 45–66.; Martin, Welke 1981: 29–33.

¹¹ Böning, Holger 2008: 203–242.; Bauer, Oswald 2011; Pieper, Renate 2000; Pieper, Renate – Zsuzsa Barbarics 2007.

¹² „Newe Jahr Avisen...” Harms, Wolfgang – Rattay, Beate 1983; Hölscher, Lucien 1979.

A nyomtatott sajtótermékek címeikben a hadi és politikai események igaz s valódi leírását ígérték. A 17. század folyamán az információ minősége valóban látványosan javult. Már nemcsak fiktív várostromrajzokat tettek közzé a török elleni háború színhelyeiről illusztrálásul, hanem hadmérnökök által készített alaprajzok, hiteles városlátképek, hadvezérek ostromnaplói, felismerhető portrék jelentek meg. Az egymással is versengő hatalmi központok propagandája arra is rákényszerült, hogy nyílt titokként kezelje az ellenfél politikai motivációit, s a befogadó közönséget megtanítsa az érdekek kitapintásának mikéntjére. Az újságolvasók pedig mind érdemibb információkat igényeltek, melyek révén értelmezni tudják az eseményeket, a mozgatórugókat is fel tudják tárni.¹³ A röpiratok, pamfletok a politikai változásokat „lefordították” a korban bevett szimbólumok közérthető nyelvére, az események megértetése, még inkább hasonló értelmezése érdekében. A tanult elit számára gondosan felépített allegóriák segítettek értelmezni az elhúzódo, több országot érintő kríziseket.¹⁴ A közérthető szimbólumok pedig a kitágult politikai térben való tájékozódás szükségességét fogadtatták el a kevésbé művelt befogadóval is.¹⁵ A sokszor felbukkanó közkedvelt sémák: a gőzfürdő, a kártyasztal, a betegágy, a labirintus, a bálterem, a küzdőtér vagy a kötélranc jól ismert jelenségekre építettek. A szellemes gúnyképek egyfajta értelmezési keretet adtak. Ha nem is tárták fel az összefüggéseket, mégis többféle nézőpontot kínáltak, s a véleményalkotást is irányítva bemutatták az érdekegyezéseket és érdekellentéteket, amint ezt a 17. századi szövetségrendszerben vívott, elhúzó háborúk szükségessé tették. A különböző, egymástól távol eső, tengeri és szárazföldi csatákat egyaránt érintő hadszíntereken kibontakozó erőviszonyokat is értelmezni kellett a szélesebb nyilvánosság számára.

A kor diplomáciai életében, államelméleti gondolkodásban lezajlott szemléleti váltásra tudatosan nevelték az elitet. Christoph Weickmann ulmi műkincskereskedő, városi tanácsos hatvanféle stratégiai játékot szerkesztett egybe „Most kitalált királyi játékok” című könyvében,¹⁶ hogy a művelt ifjak szórakozva sajátítsák el a politikai élet és a hadszínterek logikáját a politikai életre való készülés részeként. A Balthasar Kühn, neves ulmi kiadónál¹⁷ 1664-ben megjelent kötet címlapját a kor elismert metszője, Matthaus Küssel készítette, egy fiktív játékasztalnál felismerhető arcképekkel ábrázolva kortárs uralkodókat, a középpontba Lipót császárt emelve. A kötet díszes címlapja programbeszédként sűrítette magába a szerző dedikációjában oldalakon át kifejtett koncepcióját.¹⁸ Véleménye szerint már nem a sakk a korszerű játék,¹⁹ mert azt csak két ellenfél játssza. Az új táblákat egyszerre több játékosnak kell körülülnie, hiszen a politika is többszereplőssé vált, az uralkodói udvarokban, a nemzetközi diplomáciai életben is sok tényezőre kell együttesen figyelni. Az új politikai látásmódot népszerűsítő kiadvány aktuális politikai és katonai programként a közös ellenség, a török elleni háborúhoz szükséges szövetségkötést, a Német-római Birodalom segélynyújtását hirdette, de azt is megfogalmazta, hogy milyen összetett tudást igényel az érdekek összehangolása.

Az összegzések mellett az újabb fordulatok előrejelzésének igénye is megjelent. A „Nagy európai hadi balett” címmel 1644–1645 fordulóján kiadott nyomtatvány öt nyelven jelent meg,

¹³ R. Várkonyi Ágnes 2010.

¹⁴ Schumann, Jutta 1998: 226–258.

¹⁵ Schilling Heinz 2008; Klaus Malettke 2012: 72–88.

¹⁶ Weihmann, Christoph 1664.

¹⁷ Elmar Schmitt – Bernhard Appenzeller 1992.

¹⁸ Dietmar Peil 2008: 301–336.

¹⁹ Konkrét polémia Ágost herceg 1663-ban újra kiadott művével, mely a sakk szerepét emelte ki a döntéshozók nevelésében. *August, Braunschweig–Lüneburg Herzog* 1663.

nemcsak metszetében érzékeltetve, hogy nemzetközi nyilvánosság elé szánták.²⁰ A kép szóra-koztatóan, de alapvető szemléleti váltást közvetítve képezte le az európai hatalmi átrendeződést. A balett szimbólum nemcsak a folyamatban lévő változást, a vesztfáliai béketárgyalások megindulását fejezte ki, hanem a politikai kultúra kifinomult, új normáját is, a természetjogra épített békekultúra megjelenését. Az európai uralkodók körtáncába betoppanó I. Rákóczi György személye érzékeltette, hogy az Erdélyi Fejedelemség fontos európai tényező a harmincéves háború idején.

A „hatalomgyakorlás titkát” már nem övezte szakralitás, ezek a sajátos politikai karikatúrák a szemlélő számára egy újfajta, profán távolságtartást sugalltak a döntéshozástól, a politika világtól. Az európai külpolitikai erőviszonyok változását állatheccelő küzdőtérként megjelölhető ábrázolások 1659–1660 folyamán igen populáris párhuzamot vontak a politika világával. Míg a hatalmi elitet egy bálteremben felvonultató kép a döntéshozó világába való bepillantás élményét adja az olvasónak, addig az orosz lán, medve, elefánt, tigris és három sas küzdelme már közönséges szórakozásként mutatta be az európai érdekellentéteket.²¹ A röplap, s a hozzá kapcsolódó röpiratok nyílt titokként kezelték, hogy a nemzetközi küzdőtéren Jules Mazarin bíboros a játékmester, aki manipulálja az angol kutyát, ráusztva az északi konfliktusban egymásnak feszülő hatalmakra.²² Bár a szituáció közérthető, a gúnyos politikai szimbólum pontosabb értelmezéséhez a szövegben el kellett magyarázni, hogy a svéd medve megtámadta a dán elefántot, akinek a Habsburg, lengyel és brandenburgi sas és orosz tigris segített, de részt vett a holland orosz lán is. A küzdőtér falán Aesopus fabulája látható, a róka és a gólya kölcsönösen előnytelen vacsorájáról, kibékíthetetlen érdekellentétéről. Az ábrázolás nemcsak a küzdőtér szereplői, hanem a küzdelmet tétlenül szemlélő hatalmak felé is kritika.

A kora újkori európai politikai érdekszövetségekről a legtalálhatóbb értelmezési kereteket a jogi és államelméleti műveltséggel is rendelkező művész, Romeyn de Hooghe alkotta. Hooghe reprezentatív metszetei és hatásos karikatúrái II. Orániai Vilmos holland és angol propagandájában meghatározó szerepet játszottak.²³ Az egyre kevésbé szétválasztható kül- és belpolitikai propaganda egymásba fonódása miatt különösen fontos volt, hogy a frappáns gúnyrajzok országhatárokat átlépve is hassanak, alátámasztva a szövetségi politikát.

Hooghe 1674-ben Franciaország Hollandia elleni támadása idején tette közzé a XIV. Lajos „politikai laboratóriumát” ábrázoló röplapot,²⁴ mely Franciaország nagyhatalmi törekvéseit mutatta be, a franciaellenes szövetség létrehozásának szükségességét hirdetve. A jól sikerült gúnyképet – melyet csak rövid gúnyvers értelmezett – 1688-ban, Franciaország Pfalz elleni támadásakor újra közzétették.²⁵ A képet az aktuális viszonyokhoz kissé át kellett alakítani, hiszen a török elleni hadszíntér küzdelmeire, a török háborúban a pápa fontos szerepére, s különösen a „dicsőséges forradalom” eseményeire reagálni kellett. A politikai laboratórium szimbólumként azonban újra azt hirdette, hogy az európai hatalmi erőviszonyokat alapjaiban befolyásoló francia politikával szemben koalíciót alkotva kell fellépni. Bár a propagandaszándék könnyen kitapintható, mégis éppen az újdonságok, különlegességek kikísérletezésére alkalmas laboratóriumi kohó szimbólumként egyfajta elemzőbb, tudományosabb megközelítésre ösztökélte a befogadót.

²⁰ „Gross Europaeisch Kriegs-Balet...” *G. Etényi Nóra* 2009: 285–291.

²¹ „Der Löwen–Baer–Elephant–Tyger- und Adlers-Streit” VD17. 1: 091972A. *G. Etényi Nóra* 2009: 301–304.

²² *Martin Wrede* 2004: 129.; 135–145.

²³ *Frederick Muller* 1863–1882; *Gerhard Langemeyer* 1972; *Rózsa György* 1962: 101–111.

²⁴ „Den Franschen Algemist...” *Kunstsammlung Vestung Coburg, Rotterdam Atlas van Stolk. Siegfried Kessemeier – Heiko K. L. Schulze* 1983: 115.

²⁵ „Het groote Stookhuis...” *G. Etényi Nóra* 2009: 305–312.

A politika laboratóriumát jezsuitaellenes röplapon²⁶ is bemutatták a 17. század végén a korábban titkos folyamatok, mozgatórugók felfedeztetésének szándékával. A gúnykép azonban nemcsak a jezsuiták politikai befolyására utalt, hanem implicit módon a jezsuita iskolák magas képzési színvonalát is elismerte. Amint a korabeli német politikai traktátusok is egyszerre kárhoztatták, s csodálták XIV. Lajos napról napra, sőt óráról órára megújuló, s nehezen kiismerhető politikáját.

A spanyol örökösödési háború időszakában újra megjelentették a „mai idők francia laboratóriumát”²⁷ éppen annak a párhuzamnak a megértetése céljából, hogy miért kell újra szerepet vállalnia Angliának 1706-ban az új európai hatalmi erőviszonyok és a remélt erőegyensúly kialakítása érdekében.

Romeyn de Hooghe szarkasztikus politikai allegóriái a 17. század végi európai hatalmi átrendeződés összefüggéseit világították meg az Orániai-ház érdekeinek megfelelően,²⁸ ugyanakkor a nemzetközi politikai erőviszonyok értelmezéséhez is hosszú távon használható kereteket alkottak. Szellemes, kvalitatív műveit – neve feltüntetése nélkül – a 18. század közepén is gyakran citálták. A hagyományosan bevett szimbólumok, allegóriák – mint a gyengeséggel küszködő hatalmak problémáinak közös orvoslása, vagy a nemzetközi politika kártyaasztalánál a sokféle értékű kártyalap gyors cserélődése – mellett, korábban képekben meg nem fogalmazott szimbólumokat emelt be a politikai köztudatba. Justitia mérlegét felnagyítva jelenítette meg a korabeli pamfletek, röpiratok²⁹ által sokszor kifejtett hatalmi erőegyensúly elvárásrendszerét.³⁰ Egy hatalmas méretű kétkarú mérleg egyik serpenyőjében sorakozott a béke értéke és az európai államok sokfélesége, másik oldalon azonban – amint korabeli politikai pamfletek is hangsúlyozták – az „univerzális monarchiára” törekvő Franciaország borította fel a kényes egyensúlyt. A leegyszerűsítőnek tűnő ábrázolás mégsem triviális, mert a háttérben a háború pusztítását, s az értékek pusztulását örökítette meg. A felboruló erőegyensúly képét az angol belpolitikai erőviszonyok változásainak értelmezésére is használták angol röplapok.³¹ A spanyol örökösödési háború idején készült változaton pedig maga a mérleg is a tengerbe zuhan minden értékével együtt.

A sokféle érdek közötti egyensúlyozás felelősségét és veszélyeit is érzékeltette Romeyn de Hooghe jól sikerült gúnyrajza, melyen II. Jakab angol király kötéláncosként látható. Az először 1689-ben közzétett metszethez³² 22 jelzéssel verses formában fűztek magyarázatot. A metszet és a szöveg nem azonosította a fiktív jelenet egyes figuráit, hanem a szellemes jelenetből és a négyhasábnyi gúnyversből lehetett következtetni a politikai allegória konkrét szereplőire. A mozgalmas jelenetbe sűrített politikai pamflet nem gyorsan értelmezhető módon mutatta be az Angliában lezajlott politikai fordulatot, hanem az európai hatalmi érdekegyezésekre és ellentétekre vezette rá a szemlélőt. A kora újkori pamfletműfaj politikai tartalmát, ismeretanyagát, hatásmechanizmusát tekintve színvonalasan, kritikus szemlélettel mutatott be aktuális kérdéseket.

A különleges politikai színpad főszereplője az éppen hatalmát veszítő II. Jakab angol király (1633–1701), aki hiába kiált segítségért feleségével, Modenai Máriával és a válságot kiváltó, 1688. június 10-én világra jött újszülött fiával, Jakab Ferenc Edward walesi herceggel (1688–1766)

²⁶ „Het Stookhuys van Pater Peters...” Kunstsammlung Vestung Coburg XIII.

²⁷ „Forneys des Oorlogs” Kunstsammlung Vestung Coburg.

²⁸ Olaf Mörke 1997: 303.; Raingard Esser 2008: 59–73.

²⁹ Joad Raymond 2003.

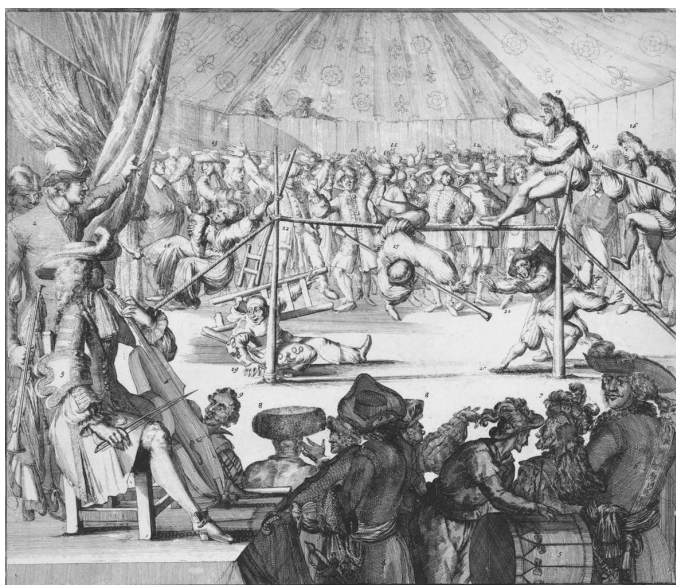
³⁰ Christoph Kampmann 2001: 283–292. Christoph Kampmann 1996: 330–331. Kovács Zoltán 2004: 89–94.

³¹ John Landwehr 1973: 206–207.

³² „Paye qui Tombe...” British Museum Prints and Drawings Satires AN 00254594–001

együtt került ki a politikai tényezők közül. A kötélen egyensúlyozva látható XIV. Lajos francia uralkodó, aki mögött fia, a Daphin is mutatványra készül. A fiktív jelenet szerint Orániai Vilmos biztosította csellón a zenei háttérrel, melynek azonban – a felirat szerint – mindenkinek meg kell adnia az árát. A verses pamflet nem azonosította, hogy kiket tekint aktívan a zenekar tagjának a konkrétan megnevezett svájci és svéd katonák mellett, s mely országok képviselői vannak jelen szemlélőként. A jelenetben a „megfigyelői” státusznak is jelentése van, érzékeltetve, hogy az európai politikai változások sok országot érintenek, bár eltérő mértékben tudnak az eseményekre hatni. A török elleni háborúra utalva a közönség első sorában egy izgatott turbános figura látható.

A II. Jakab elűzésével lezajló „dicsőséges forradalom” radikális bel- és külpolitikai váltásának legitimitását külpolitikai szempontból éppen Angliának az új európai hatalmi erőegyensúly kialakításában játszott szerepe adta az 1688–1697 között a Franciaország elleni háborúban, majd pedig a spanyol örökösödési háború időszakában.³³

Politikai köteltánc
(Romeyn de Hooghe), 1689, 1746.
Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi
Képcsarnok, lt.sz.: 1824.

Az 1746-ban ismét közzétett politikai karikatúra³⁴ egy új politikai válságot foglalt össze fiktív cirkuszi jelenetként. A röplap Stuart Károly Edward (1720–1788) visszatérési kísérletét, s leginkább a cullodeni csatával bekövetkezett bukását érzékeltette 1746 áprilisában. A nyomtatvány húsz-húsz holland, angol és francia nyelvű magyarázattal tette egyértelművé, hogy mely országok kísérték élénk figyelemmel a léleg-

zetelállító mutatványt. A szöveg szerint csellón Franciaország adta a „zenei alaphangot”, utalva az 1744–1747 közötti angol–francia háborúra, s arra, hogy a francia udvar támogatta az emigráns Stuart trónkövetelőt. A jelenet az osztrák örökösödési háború nemzetközi hatására is felhívta a figyelmet.³⁵ A cirkuszi mutatvány szemlélőjeként megjelenített közép-európai térséget Lengyelország, Ausztria, Magyarország, Csehország és Erdély képviselte. A német választófejedelemségeket egy politikai egységként, Német-római Birodalomként mutatta be a röplap. A kötélen ugyanis az új császár is látható, utalva az 1745. év nagy fordulatára, amikor VII. Károly császár és bajor választófejedeleme januári halálát követően, a korábbi, sikertelen kísérlettel szemben Lotaringiai Ferencet 1745. szeptember 13-án császárrá választották, majd október 4-én megkoronázzák Frankfurt am Mainban. A spanyol trónon bekövetkező változásra is kitekintett az értel-

³³ Maletke, Karl 2012: 461–510.

³⁴ „Paye qui Tombe. Die eerst valst betallt de Speelman die laest de Kosten.” Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok 1824, British Museum Prints and Drawings Satires AN 320504001.

³⁵ Nagy-Britannia, Hollandia és Szászország Ausztriát támogatva 1745 elején négyes szövetséget hozott létre Poroszország ellen, de 1745 decemberére Ausztria már békét is kötött Poroszországgal.

mezés: V. Fülöp halálát követően újabb Bourbon, a fia, VI. Ferdinánd lép trónra 1746 júliusában.

A hivatalos nézőközönség mellett az első változaton is feltűnt egy, a cirkusz falára felkúszva bekukucskáló szereplő, melyhez csak a második kiadás fűzött magyarázatot, az idősebb Stuart trónkövetelőre, az apára, Jakab Ferenc Edwardra utalva. Az új interpretációval Amszterdamban közzétett röplap kritikus szemléletén a korabeli angol satírák korbíralata érzékelhető.

A „politika teátrumaként” a cirkusz hangsúlyosan profán és könnyen érthető szimbólum, jelezve azt is, hogy szélesedik azok köre, akik figyelemmel kísérik a nemzetközi politikai változásokat. Az elit számára is kedvelt szórakozás a „kötélen járó kókler mesterségének nézése”.³⁶ Az 1655-ös pozsonyi országgyűlésen az ifjú főnemes Rákóczi László feleségével, Bánffy Erzsébettel, Batthyány Ádámmal, Esterházy Zsigmonddal, Draskovich Miklóssal többször megnézte az országgyűlésre odaseregülő városi mutatványosokat. A vásárokon megjelenő mutatványosok populáris szórakozást nyújtottak. Johann Amos Comenius „Orbis pictus” című művében a tanuló ifjúságnak is bemutatta a cirkuszi mutatványosokat.³⁷ Ám éppen Nürnbergben, ahol 1658-ban közzétették az „Orbis pictus”, arról a különleges mutatványról is készítettek metszetet 1652-ben, amikor nürnbergi patríciusházak magasságában jártak egyedülálló kötéláncot vándorkomédiások.³⁸

A kötéltáncos különleges tudását, ugyanakkor a szerencsének való kiszolgáltatottságát, a váratlan és végzetes bukás veszélyét szimbólumként moralizáló, erkölcsnemesítő metszetek is példaként állították.³⁹ Daniel Meisner híres „Thesaurus philopoliticus” című sorozata, mely Frankfurt am Mainban 1623 és 1626 között mintegy 830 metszetet adott ki, hatalmas siker volt a korban. Adatokban gazdag képein moralizáló politikai emblémákat mutatott be mottókkal, rövid latin és német moralizáló feliratokkal. Az egyik változatban Sandomierz lengyel város sematikus látképe előtt a metsző, Eberhard Kieser egy udvari viseletben látható férfit ábrázolt, aki egy alacsonyra állított kötélről mulatságosan lepottyant. Meisner szentenciái azonban a történelmi párhuzamokra is felhívták a figyelmet. A rézdúcokat megvásároló Paulus Fürst nürnbergi műkereskedő újrarendezve a képeket 1637–1638-ban, majd örökösei 1678-ban „politikai tanulságok könyvecskéjeként” adták ki újra a sorozat köteteit.⁴⁰

A váratlan s nagy hatású politikai fordulatot érzékeltette Philibert Bouttats (1650–1722) antwerpeni rézmetsző és kiadó 1690-ben közzétett röplapja is, mely egy hatalmas szerencsekerékre vetítette ki az aktuális nemzetközi politikai és katonai változásokat.⁴¹ Bár a „forgandó szerencse” grafikai és irodalmi ábrázolása nagy népszerűségnek örvendett a kora újkorban, a közkeletű szimbólumra építő antwerpeni metszet nem volt könnyen értelmezhető, magyarázatok sora segítette a művelt elitnek, hogy a jelenetet politikai allegóriaként pontosan értelmezze. Legbelül az örökévalóság, végtelenség kígyója alkotta a keretet, melyre a hatalomgyakorlás szimbólumai épültek küllőként. A legjelentősebb európai hatalom képviselőjeként, lilios turbánon taposva a győztes császár, I. Lipót látható, akihez a kígyó fején nyugvó hatalom oszlopa vezet küllőként,

³⁶ Rákóczi László naplója 1990: 130., 131., 137.; R. Várkonyi Ágnes 1990: 386.

³⁷ Comenius „A szemfén-vesztés” című részben a kötélen járó szökellőt is bemutatta. Comenius, Johannes Amos, 1959. CXXXI. 243.

³⁸ „Palaestra Norimbergensis...” Festung Coburg Kunstsammlung.

³⁹ „Curiosus accepto damno quiescit” „Ad varios sua membra modos in fune movebat. Historio, sed casus pulchior actus erat. Ein Seildántzer macht seltzam spring, Agirt uff dem seil wunderding. Aber lustigst act auss alln War da er thet wom seil hrab falln.” Sandomiria lengyel város látképénél.

⁴⁰ Sciographia Cosmica 2. kötet: Libellus novus Politicus.

⁴¹ T Hedendaags Rad van Avontuur” Graphische Sammlung München Inv.-Nr. 375464 1690-re datálva: Museum van Gijn Historieprenten Inv.-Nr. 2275. Vers nélküli változata: British Museum Prints and Drawings Satires AN 25507001 rézmetszet: 330×385 mm.

jelezve, hogy tartóoszlopa a Német-római Birodalomnak. A Habsburg fennhatóság alatt álló Antwerpenben kiadott röplap I. Lipót mellett II. Károly spanyol királyt is meghatározó európai hatalmi tényezőként ábrázolta. Pálmaágak és pálmafa mutatta a nagy nehézségeket leküzdő új angol uralkodó, Orániai Vilmos megnövekedett jelentőségét, aki a szabadság zászlajával érkezett, melyet Hollandia nevében emelt fel. Az arcvonásokat tekintve egyedi, de fiktív ábrázolások, kivont karddal jelenítették meg a török elleni háborúban jelentős szerepet játszó III. János György (1647–1691) szász és II. Miksa Emanuel (1662–1726) bajor választófejedelemet, s Brandenburg növekvő szerepét. Az európai politikai helyzetet elemző jelenet szerint XIV. Lajos nyílt és titkos szövetségesei azonban súlyos sérüléseket szenvedve végérvényesen kiesnek az európai politika szerecserekeiből. A holland nyelvű röplap egyik kulcsszereplője Thököly Imre, aki 1690-ben egy török ellentámadás segítségével I. Apafi Mihály halála után az erdélyi fejedelem címét is megtudta szerezni. Bár a Bádeni Lajos által vezetett császári seregek rövid idő után kiűzték Erdélyből, Thököly Imre a krízis időszakában hatalmi tényezőként jelent meg az európai politikai nyilvánosság előtt.⁴² Az ábrázolás szerint Thököly a török hatalommal együtt esik földre, sőt Thököly maga is okozója az Oszmán Birodalom megroppanásának. A röplap a török segítséget és a francia támogatást egyaránt elítélte. A metszet egyszerre jelentett dicsőítő propagandát és satirikus gúnyképet. Fortuna hozhatta a virtusnak köszönhető jó szerencsét, de az „Occassio” adta kedvezőtlen fordulatot is jelentette.

A nemzetközi politikai erőviszonyokat ábrázoló röplapok gondosan komponált metszetei a vizuális információ 17. századi átértékelődését bizonyítják. E képi összegzések élvezetes formában nagy mennyiségű információt közvetítettek,⁴³ így a felgyorsuló, országhatárokat átlépő hír-áramlás ideális eszközeivé váltak. A közismert szimbólumokat az olvasni nem tudó rétegek is értelmezni tudták, de az érdemi újdonságok, mögöttes tartalmak megértéséhez jelentős háttérismeretre volt szükség. A jelenetek allegorikus értelmezését a művelt elit számára is szöveges magyarázatok segítették. A vizuális közlés a kor emberének a konkrét szórakoztató olvasat mellett egy könnyebben értelmezhető szimbolikus, az eseményekre pontosan reflektáló allegorikus és egy elvontabb jelentéstartalmat tudott egyszerre megjeleníteni úgy, hogy a különböző olvasatok erősítették egymás jelentését.

A sokszorosított grafikák világi és egyházi hatalmak számára is fontos lehetőséget jelentettek aktuális változások, katonai, politikai fordulópontok iránti érdeklődés felkeltésére, s nemcsak személyekre vonatkozó, hanem konkrét döntések kapcsán is széleskörű reprezentációra és propagandára. A „tömegcikkszerűen” nyomtatott vizuális információ hatékonyan irányította a véleményalkotást aktuális krízisek értelmezése kapcsán, s kiemelte a híráradatból a legfontosabb, történelmi jelentőségű politikai fordulatokat. A jól megkomponált képek hosszú távon megjegyezhető módon sűrítették az ismereteket, s így a változó normarendszert is hatékonyan közvetítették.

⁴² G. Etényi Nóra 2012a: 597–606.

⁴³ Burke, Peter 2010: 65.

Források

- August, Braunschweig-Lüneburg Herzog*: „Ludus Latruncolorum... Stein- oder Schachspiel“... vermehrt und verbessert II. Frankfurt 1663.
- Comenius, Johannes Amos*: A látható világ. Orbis sensualium pictus. Az 1669. évi háromnyelvű kiadás alapján kiadta: *Geréb György*. Budapest 1959.
- „Currus Cursus Mundi, Der Welt Lauff,“ „Scinditur incertus studia in contraria mundus“ Kunstsammlung Veste Coburg XIII. 443,65.
- „Den Franschen Algemist In Faustus Faustus von Straetsburg“ Kunstsammlung Vestung Coburg, Rotterdam Atlas van Stolk.
- „Der Löwen–Baer–Elephant–Tyger- und Adlers-Streit“ VD17. 1: 091972A.
- „Die New Zeittung klagt sie könne kein Mann bekommen.“ Paas P-2591
- „Forneys des Oorlogs“ Kunstsammlung Vestung Coburg.
- „Gross Europaeisch Kriegs-Balet durch die König und Potentaten, Fürsten und Republicken auff dem Saal, der betrübten Christenheit.“ Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok 9269.
- „Het groote Stookhuis. Der Prinzen dezés Tijds in Europe“ Staatsbibliothek zu Berlin Preussisches Kulturbesitz Einblattdrucke YA 11580.
- „Het Stookhuys van Pater Peters The Scientific ihree horned Doctor Father Peters a great Labourer in Works of Daeckness“ Kunstsammlung Vestung Coburg XIII.
- Rákóczi László naplója. A naplót feltárta, közzéteszi és a jegyzeteket írta: *Horn Ildikó*. Budapest, 1990.
- Weihmann, Christoph*: „New-erfundenes grosses Königs-Spiel welches sich zwar mit dem Sinnreichen und jederzeit hoch berühmten Schach-Spiel etwas vergleicht jedoch aber von demselbigen hierinnen mercklichen unterschieden wird, dass dasselbige nicht nur allein selbst ander, wie das gewöhnliche Schachspiel Sondern auch selbst Dritt Vierdt Sechst und selbst Acht so wol ein jeder vor sich selbst auch Partheyens weiss kan gespielt werden. Mit angehencktem und darauss gezogenem Staats und Kriegs Rath in welchem in die LX auss diesem Spiel genomene Observatones politica militares, junge Herren und Stand Personen durch 1664 Ulm Balthasar Kühnen...“ 71.Q. 27VD 17. 39:125786Y.
- „Neue Jahr Avisen, In Jehan Petagi Kramladen zu erfragen, Allen Kauffleuten und Zeitungs Liebhabern die sich taeglich darmit tragen und schleppen zu diesem Newen 1632 Jahr dediciret.“
- „Palaestra Norimbergensis cum Herudicci Fnambuli miris Spectaculis.“ Festung Coburg Kunstsammlung.
- „Paye qui Tombe. Die eerst valst betallt de Speelman die laest de Kosten. Tropue van Royale Koordedansers, Onderhouden by' t Hof van Frankryk.“ British Museum Prints and Drawings Satires AN 00254594–001.
- Sciographia Cosmica*. Das ist: Newes Emblematisches Büchlein darinnen in acht Centurijs die vornembsten Stätt, Vestungen, Schlösser... der ganzen Welt. I–VIII. 2. kötet: Libellus novus Politicus.
- Stieler, Kaspar*: Zeitungs Lust und Nutz. Vollständiger Neudrucke der Originalausgabe von 1695. Hrsg. *Hagelweide, Gert*. Bremen, 1969.

Hivatkozott irodalom

- Arndt, Johannes – Körber, Esther-Beate (Hrsg.):* Das Mediensystem im Alten Reich der Frühen Neuzeit (1600–1750). Göttingen 2010.
- Bauer, Oswald:* Zeitungen vor der Zeitung. Die Fuggerzeitungen (1658–1605) und das frühmoderne Nachrichtensystem. *Colloquia Augustana*, 28. Berlin 2011.
- Bauer, Volker – Böning, Holger (Hrsg.):* Die Entstehung des Zeitungswesens im 17. Jahrhundert. Ein neues Medium und seine Folgen für das Kommunikationssystem der Frühen Neuzeit. Bremen 2011.
- Behringer, Wolfgang:* Im Zeichen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit. Göttingen 2003.
- Bene Sándor:* *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban.* Debrecen 1999.
- Böning, Holger:* „Gewiss ist es, dass alle gedruckte Zeitungen erst geschrieben seyn müssen.“ Handgeschriebene und gedruckte Zeitungen im Spannungsfeld von Abhängigkeit, Koexistenz und Konkurrenz. In: *Consuming News. Newspapers and Printed Culture in Early Modern Europe (1450–1700).* *Daphnis. Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur und Kultur der Frühen Neuzeit* 37. Ed. *Scholz Williams, Gerhild – Layher, William.* Amsterdam – New York 2008. 203–242.
- Böning, Holger:* Weltaneignung durch ein neues Publikum. Zeitungen und Zeitschriften als Medientypen der Moderne. Hrsg. *Brendecke, Arndt – Friedrich, Markus – Friedrich, Susanne:* *Information in der Frühen Neuzeit. Status, Bestände, Strategien.* Berlin 2008.
- Briggs, Asa – Burke, Peter:* *A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig.* Budapest 2004.
- Burke, Peter:* *Augenzeugenschaft. Bilder als historische Quellen.* Berlin 2010.
- Esser Raingard:* „Constantinus Redivivus.“ Wilhelm III. in der englischen Geschichtsschreibung seiner Zeit. In: *Bourbon-Habsburg-Oranien. Konkurrierende Modelle im dynastischen Europa um 1700.* Hrsg. *Kampmann, Christoph – Krause, Katharina – Krems, Eva-Bettina – Tischer, Anuschka.* Köln – Weimar – Wien 2008. 59–73.
- Faulstich, Werner:* *Die Geschichte der Medien, 3. Medien zwischen Herrschaft und Revolte: die Medienkultur der frühen Neuzeit (1400–1700).* Göttingen 1998.
- G. Etényi Nóra:* *A nyomtatott információ értéke és funkcióváltásai a kora újkorban.* *Aetas* (2012: 27.) 4. 122–143.
- G. Etényi Nóra:* *Pamflet és politika. A hatalmi egyensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában.* Budapest 2009.
- G. Etényi Nóra:* *Thököly Imre és az európai politika szerencsekereke* In: *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.* Szerk. *Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András.* Budapest 2012. 597–606.
- Harms, Wolfgang – Rattay, Beate:* *Illustrierte Flugblätter aus den Jahrhunderten der Reformation und der Glaubenskämpfe.* Coburg 1983.
- Harms, Wolfgang – Schilling, Michael:* *Das illustrierte Flugblatt der frühen Neuzeit. Traditionen – Wirkungen – Kontexte.* Stuttgart 2008.
- Harms, Wolfgang:* *Illustrierte Flugblätter des 16. und 17. Jahrhunderts.* Wolfenbüttel 1989.
- Hölscher, Lucien:* *Öffentlichkeit und Geheimnis. Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung zur Entsehung der Öffentlichkeit in der Frühen Neuzeit.* Stuttgart 1979.
- Kampmann, Christoph:* *Arbiter und Friedensstiftung. Die Auseinandersetzung um den politischen Schiedsrichter im Europa der Frühen Neuzeit.* Paderborn – München – Wien – Zürich 2001.

- Kampmann, Christoph*: Die Englische Krone als „Arbiter of Christendom“? Die „Balance of Europe“ in der politischen Diskussion der späten Stuart Ära (1660–1714). *Historisches Jahrbuch* (1996: 166) 321–366.
- Kessemeier, Siegfried – Schulze, Heiko K. L. (Hrsg.)*: Ereignis Karikaturen. Geschichte in Spottbildern 1600–1930. Landschaftsverb. Westfalen-Lippe, Westfäl. Landesmuseum für Kunst u. Kulturgeschichte Münster, 11. September – 13. November 1983. Ausstellung und Katalog. Münster 1983.
- Kovács Zoltán*: Közeledés vagy elkülönülés? Az angol külpolitika és Európa, 1689–1789. In: Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről. Szerk.: *Frank Tibor*. Budapest 2004. 89–94.
- Körber, Esther-Beathe*: Öffentlichkeiten der Frühen Neuzeit. Teilnehmer, Formen, Institutionen und Entscheidungen öffentlicher Kommunikation im Herzogtum Preussen von 1625 bis 1618. Berlin – New York 1998.
- Künast, Hans-Jörg*.: Die Graphiksammlung des Augsburger Stadtschreibers Konrad Peutinger. In: Augsburg, die Bildfabrik Europas. Essays zur Augsburger Druckgraphik der Frühen Neuzeit. Hrsg. *Paas, John Roger*. Augsburg 2001.
- Landwehr, John*: Romeyn de Hooghe, the etcher. Contemporary portrayal of Europe, 1662–1707. Leiden 1973.
- Langemeyer, Gerhard*: Aesopus in Europa. Bemerkungen zur politisch-satirisch Graphik des Romeyn de Hooghe (1645–1706). Münster 1972.
- Malettke, Klaus*: Hegemonie – multipolares System – Gleichgewicht. Internationale Beziehungen 1648/1659–1713/1714. Handbuch der Geschichte der Internationalen Beziehungen, 3. Paderborn 2012.
- Mauer, Benedikt*: Sammeln und Lesen – Drucken und Schreiben. Die vier Welten des Augsburger Ratsdiener Paul Hector Mair. In: Medien und Weltbilder im Wandel der Frühen Neuzeit. Dokumenta Augustana, 5. Hrsg. *Mauelshagen, Franz – Mauer, Benedikt*. Augsburg 2000. 107–132.
- Meise, Helga*: Medienkonsum oder Wissensdispositif. Zur Stellung von Flugblättern und Flugschriften in Marcus Lamms Thesaurus picturarum (1564–1606). In: Consuming News. Newspapers and Printed Culture in Early Modern Europe (1450–1700). *Daphnis. Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur und Kultur der Frühen Neuzeit* 37. Ed. *Scholz Williams, Gerhild – Layher, William*. Amsterdam – New York 2008. 153–177.
- Miller, John*: Public Opinion in Charles II's England in: *History. The Journal of the Historical Association* (1995: 80.) 395–381.
- Mörke, Olaf*: Stadtholder oder „Staetholder“? Die Funktion des Hauses Oranien und seines Hofes in der politischen Kultur der Republik der Vereinigten Niederlande im 17. Jahrhundert. Münster 1997.
- Muller, Frederick*: De Nederlandsche geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historienplaten, zinneprenten en historischje kaarten. Amsterdam 1863–1882.
- Paas, John Roger*: The German Political Broadsheet 1600–1700. Volume 9. (1662–1670). Wiesbaden. 2007.
- Paisey, David*: New Year begging broadsides from Nuremberg: collection in the British Library. In: Flugblätter von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart als kulturhistorische Quellen und bibliothekarische Sondermaterlian. Hrsg. *Caemmerer, Christiane – Jungmayr, Jörg – Overgaauw, Eef*. Frankfurt am Main 2010. 45–66.
- Peil, Dietmar*: Titelkupfer/Titelblatt — ein Programm? Beobachtungen zur Funktion von Titelkupfer und Titelblatt in ausgewählten Beispielen aus dem 17. Jahrhundert. In: Die Pluralisierung des Paratextes in der Frühen Neuzeit. Theorie, Formen, Funktionen. Hrsg. *Ammon, Frieder von – Vögel, Herfried*. Berlin 2008. 301–336.

- Pieper, Renate – Zsuzsa, Barbarics*: Handwritten Newsletter as a Means of Communication in Early Modern Europe. In: *Correspondence and Cultural Exchange in Early Modern Europe*, 3. Correspondence and cultural Exchange in Europe, 1400–1700 Ed. *Bethencourt, Francisco – Egmond, Florike*. Cambridge 2007. 53–79.
- Pieper, Renate*: Die Vermittlung einer Neuen Welt. Amerika im Kommunikationsnetz des habsburgischen Imperiums (1493–1598). Mainz 2000.
- R. Várkonyi Ágnes*: Rákóczi László naplója és kora. In: *Rákóczi László naplója*. Kiadta: *Horn Ildikó*. Budapest, 1990. 369-400.
- R. Várkonyi Ágnes*: Szimuláció, etika és törvényesség 1660–1711. In: *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. Szerk. *G. Etényi Nóra – Horn Ildikó*. Budapest 2010. 235–270.
- R. Várkonyi Ágnes*: Információrobbanás a kora újkorban (XVI–XVIII. század). Elhangzott: 2012. május 9. – Collegium Esztergom – Pázmány Péter Katolikus Egyetem Információs Technológiai Kar.
- Raymond, Joad*: Pamphlets and Pamphleteering in early modern Britain. Cambridge Studies in early modern British History. Cambridge 2003.
- Rózsa György*: Romeyn de Hooghe und die Türkenkriege in Ungarn. *Oud Holland* (1962: 77.) 101–111.
- Schilling, Heinz*: Early Modern European civilization and its political and cultural dynamism. New England 2008.
- Schilling, Michael*: Bildpublizistik der frühen Neuzeit. Aufgaben und Leistungen des illustrierten Flugblatts in Deutschland bis um 1700. Tübingen 1990.
- Schmitt, Elmar – Appenzeller, Bernhard*: Balthasar Kühn: Buchdruckerei und Verlag Kühn, Ulm 1637–1736. Bibliographie mit einer Geschichte des Ulmer Buchdrucks von 1571–1781 und einer Darstellung der reichsstädtischen Bücher und Zeitungszensur. Weissenhorn 1992.
- Schumann, Jutta*: Das politisch-militärische Flugblatt in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts als Nachrichtenmedium und Propagandamittel. In: *Das illustrierte Flugblatt in der Kultur der Frühen Neuzeit*. Mikrokosmos, 50. Hrsg. *Harms, Wolfgang – Schilling, Michael*. Frankfurt am Main 1998. 226–258.
- Tschopp, Silvia Serena*: Wie aus Nachrichten Geschichte wird. Die Bedeutung publizistischer Quellen für die Augsburger Chronick des Georg Kölderer. In: *Consuming News. Newspapers and Printed Culture in Early Modern Europa (1450–1700)*. Daphnis. Zeitschrift für Mittlere Deutsche Literatur und Kultur der Frühen Neuzeit 37. Ed. *Scholz Williams, Gerhild – Layher, William*. Amsterdam – New York 2008. 33–78.
- Ukena, Peter*: Tagesschriftum und Öffentlichkeit in Deutschland In: *Presse und Geschichte. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung*. II. Hrsg. *Blühm, Elger*. München 1977. 35–53.
- Welke, Martin*: Gemeinsame Lektüre und frühe Formen von Gruppenbildungen im 17. und 18. Jahrhundert. Zeitunglesen in Deutschland. In: *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich*. Hrsg. *Dann, Otto von*. München 1981. 29–33.
- Wrede, Martin*: Das Reich und seine Feinde. Politische Feindbilder in der Reichspatriotischen Publizistik zwischen westflälischem Frieden und siebenjährigem Krieg. Mainz 2004.